

și găzduia deja o garnizoană de 300 de soldați romani, pe cînd cetatea Thisbe era ostilă romanilor, lucru confirmat de documente epigrafice. Lecțiunea, îndreptățită, a editorului este așadar *inde Thisbas*.

Aparatul critic consemnează, bineînțeles, ori de cîte ori este necesar, alte emendări propuse, dar a fost, voit, lipsit de încărcare inutilă: cînd lecțiunea manuscrisului, evident eronată, fusese corectată încă din ediția *princeps* iar corecțiunea a fost adoptată apoi de toți editorii, ea figurează în ediția de față direct în text, fără nici o mențiune expresă în aparatul critic.

Traducerea se distinge printr-o desăvîrșită limpezime și fluentă, și totodată printr-o scrupuloasă credință față de original: am putea spune chiar, exagerînd puțin, că un cititor deprins cu Titus Livius, după ce a înțeles în ce mod transformă traducătorul ampla frază latină, supunînd-o logicii moderne și imperativelor unei limbi franceze spontane și clare, ar putea reconstitui, în linii mari, firește, formularea liviană. Relevînd contrastul frapant între stilul *prefațatorului* Paul Jal, ale cărui demonstrații științifice îmbracă o frază bogată, cu subordonare complexă, vădit formată sub influența periodului latin, și stilul *traducătorului* Paul Jal, alert și degajat, de o eleganță dezinvoltă izvorîtă în linie directă din cea mai bună tradiție a prozei franceze, omagiem discernămintul celui care, deși ar fi putut-o face, refuză să scrie în manieră latină atunci cînd traduce din latinește.

Notele complementare, numeroase, cum era de așteptat la un asemenea text, precum și indicele de nume proprii întregesc cum se cuvine acest volum pe care îl apreciem ca fiind o izbîndă științifică, un act de inteligență, de bun gust și de seriozitate, demn de a constitui — în momentul de față — punctul final al unei serii de ediții strălucit deschise cu ediția *princeps* de la Basel, din 1531, îngrijită de Simon Grynaeus, tipărită în tipografia lui Froben și prefațată de însuși Erasmus.

Gabriela Creția

LES ŒUVRES DE PHILON D'ALEXANDRIE publiées sous le patronnage de l'Université de Lyon par Roger Arnaldez, Jean Pouilloux, Claude Mondésert, 32: *Legatio ad Caium*. Introduction, traduction et notes par André Pelletier, S. J. Paris, Éditions du Cerf, 1973. 428 p. in 16°.

O vastă întreprindere editorială se apropie de sfîrșit: publicarea operelor complete ale lui Philon din Alexandria, în textul original însoțit de traduceri noi, de introduceri filozofico-filologice și de note amănunțite, la nivelul cunoștințelor actuale despre acest gînditor la răscrucă de vremi, evreu de cultură greacă trăitor într-un veac de mari prefaceri politice, culturale și religioase.

Despre această ispravă științifică s-a mai vorbit în revista noastră, și chiar în mai multe rînduri: o dată pentru a anunța inițiativa celor trei învățați lionezi și caracteristicile generale ale noului proiect (VII, p. 349 — 351); altă dată pentru a da seamă de pamfletul lui Philon împotriva lui Flaccus, prefect al Egiptului sub Tiberiu (X, p. 312 — 313); în sfîrșit, în legătură cu volumul de *Acte* ale unui simpozion închinat personalității și gîndirii lui Philon de colaboratorii la editarea operei și de unii specialiști francezi și străini ai filozofiei iudeo-elenistice (XII, p. 341 — 343).

Ultimul volum apărut, al 32-lea din serie, e faimoasa dare de seamă a lui Philon despre solia comunității evreiești din Alexandria pe lîngă succesorul lui Tiberiu, cu multă probabilitate în iarna anului 39 — 40. Din această solie Philon a făcut parte, împreună cu alți patru coreligionari trimiși să ceară împăratului apărare împotriva silnicilor suferite în ultimii ani ai

domniei precedente din partea populației grecești a Alexandriei, sprijinită (dacă nu încurajată) de guvernatorul Flaccus. Oricare vor fi fost speranțele cu care trimișii au debarcat în Italia, e evident că așteptările lor au fost înșelate și că în unica lor întrevedere cu împăratul n-au obținut nici măcar îngăduința să-și expună pe larg păsurile. Umilința acestei primiri și, în ansamblu, insuccesul ambasadei se răsfrînge în relatarea scrisă după asasinarea lui Caius, în atmosfera de mai mare toleranță și legalitate deschisă de urcarea pe tron a lui Claudiu, și nu numai în asprimă cu care sînt judecați împăratul și sfetnicii lui, dar pînă și în economia lucrării, în care prea puține sînt amănunțele despre desfășurarea audienței dar abundă digresiunile despre probleme și împrejurări numai indirect legate de țelul soliei.

Dintre acestea, de un interes istoric deosebit sînt: relatarea primelor luni de domnie a lui Caligula (incluzînd asasinarea lui Tiberius Gemellus, a lui Macro și a soției sale Ennia, a lui M. Iunius Silanus); încercările repetate ale împăratului de a fi recunoscut ca zeu din timpul vieții — la Roma și în provincii; turburările din Ierusalim și din Siria pricinuite de porunca de a se instala în templul lui Solomon statuia lui uriașă cu atributele lui Zeus. La cele ce preced, se adaugă — ca un fir roșu de-a lungul întregii povestiri — proclamarea intransigenței evreilor în fața „lașității” generale și convingerea că în mijlocul rătăcirilor de tot felul ale epocii singur poporul ales e călăuzit de divinitate și-i împlinește vrerea.

E evident, în aceste condiții, caracterul apologetic al unei scrieri în care, mai curînd decît un izvor obiectiv despre situația din Roma și din imperiu la începutul domniei lui Caius, sîntem îndreptățiți să vedem un pamflet politic și religios, un document al stării de spirit a lui Philon și a coreligionarilor săi într-una din numeroasele crize ce stau să înceapă pentru evrei și aveau să le hotărască soarta pînă la sfîrșitul antichității.

Ca în volumele precedente din serie, textul grec al *Soliei la Caius* e acel al ediției Cohn-Wendland, pe care nu-l urmează însă fără abateri, de cele mai multe ori justificate, Astfel, în § 81, pentru ἀρκεῖσθαι al mss., Pelletier preferă ἀρκεῖσθαι, conjectură a lui Mangey confirmată acum de *Scrisoarea* lui Claudiu către alexandriini (CPJ 153, r. 39 — 40); în § 103 acceptă adaosul lui Matthaei <σκότος>, deplin justificat de context; la fel în § 114, εὐτοχεῖς, lecțiunea lui Mangey, pentru ἀτοχεῖς al mss.; în § 125, ὑποβαλόντος al mss. pentru ἀποβαλόντος al editorilor; în § 184, ἀνὴν στέγοντος, citire propusă de Mangey-Dahl, pentru ἄνθρωπον στεύοντος mss.; în § 223, pentru ἀληθοῦς al mss., ἀλήθους cu Mangey; în § 272, <ὑπενεχθεῖς> e introdus în text prin comparație cu § 270; în § 291, ἐπιστελάς conjectură a lui Kohnke, pentru ἐπιστολαῖς mss.; în § 312, ἐπισυστάσεις, tot o conjectură a lui Kohnke, pentru ἐπισυστάσας Cohn; în § 321, ἡμεροτέρως Matthaei, pentru ἡμετέρως mss.

Aceste exemple și altele, ce s-ar mai putea cita, dau o idee despre discernămintul cu care editorul a procedat la stabilirea textului pe care-l traduce și-l interpretează, înainte de a-l comenta. Notele din josul paginilor (ca și cele complementare, de la sfîrșitul volumului) dovedesc și ele străduința neîntreruptă de a pătrunde gîndul lui Philon prin raportări frecvente nu numai la alte scrieri ale acestuia, dar și la cele mai felurite opere din literatura iudeo-elenistică, începînd cu Septuaginta.

Explicațiile istorice sînt și ele numeroase, în general corecte. Surprinde totuși (dacă lăsăm la o parte mărunțișuri ca datarea decretului histrian pentru Aristagoras al lui Apaturos în anul 107 î.e.n., cu Fiebigel și Hiller von Gaertringen, cînd el e din cea de-a doua jumătate a sec. I î.e.n., cum cred a fi dovedit-o în Dacia I, 1957, p. 165 — 177), modul cum sînt înfățișate nu numai în note dar și în docta Introducere a volumului două probleme de o deosebită însemnătate pentru înțelegerea personalității și acțiunii politice a lui Caius în scurta-i domnie: caracterul supremei magistraturi romane în cadrul ansamblului de reguli constituționale statornice de August și doctrina oficială despre divinitatea împăraților.

Ca să încep cu cea din urmă, e evident că A.P. e puțin familiarizat cu literatura subiectului (în fapt, nu citează decît articolul din 1929 al lui Bickermann și, dacă într-adevăr l-a

consultat, nu sînt sigur că i-a apreciat cum trebuie originalitatea), după cum nu mi se pare informat cu privire la aspectele felurite pe care le îmbracă instituția în Orient și în Occident, sub principii călăuziți de exemplul lui August sau sub cei de tendință charismatică și autoritară. Interesul d-sale se concentrează asupra chipului cum Philon încearcă să-și fixeze atitudinea proprie (și pe aceea a coreligionarilor săi) față de exigențele unui împărat care năzuia să introducă în viața publică romană practici și concepții adoptate altădată de Antoniu pentru uzul supușilor săi egipteni și răsăriteni. Conștient de primejdia la care se expune dar hotărît să nu se abată, în fond, de la monoteismul intransigent al religiei strămoșești, gînditorul evreu atinge limita concesiilor atunci cînd admite legitimitatea recunoștinței arătate binefăcătorilor și chiar a sacrificiilor făcute să atragă asupra lor favoarea și protecția divinității. Comentatorul său modern greșește însă cînd, pentru înțelegerea doctrinei oficiale despre apoteoză, se bazează exclusiv pe mărturia lui Herodian, autor de la sfîrșitul sec. al II-lea și, pe deasupra, un oriental, a cărui interpretare personală a cultului împăraților e în multe privințe contestabilă (ca atunci, de pildă, cînd pretinde că ridicarea în rîndul zeilor ar fi fost rezervată acelor cîrmuitori care lăsau în urmă-le fii în stare să preia succesiunea: ἐπὶ παντὶ διαδόχοις). Nu e locul să intru în această privință în amănunte, dar nu pot să nu arăt că, pentru a putea judeca și în această materie distanța dintre comportarea lui Caius și cea a lui August, se cuveneau examinate propriile declarații ale întemeietorului Imperiului ori ritualul consacrării primilor *diui* (alături de dezbaterile din Senat, precedate de depozitiile sub prestare de jurămint ale maritorilor „ridicării la cer” a principilor defuncți).

Lipsa de răgaz nu-mi îngăduie să stăruie nici asupra transiterii puterii imperiale la începutul erei noastre, în legătură cu care editorul lui Philon exprimă în notele sale opinii surprinzătoare. Bineînțeles, scriitorul alexandrin lasă să se înțeleagă că la Roma, ca în orice regat elenistic, tronul s-ar fi moștenit în linie directă în sînul familiei domnitoare. Bineînțeles, aceasta era și părerea lui Caius, — poate și părerea unui număr oarecare de contemporani, „oamenii de pe stradă”. Editorul nostru ar fi trebuit să știe însă că nici măcar sub Imperiul tîrziu Roma n-a avut o lege a succesiunii ereditare la demnitatea supremă și că, după precedentul stabilit o dată pentru totdeauna de August, nici un împărat n-a dispus vreodată de soarta statului prin testament. Cu atît mai surprinși sîntem să vedem expusă, în notele de la p. 80—81, părerea după care, printr-un act de ultimă voință, Tiberiu ar fi lăsat stăpînirea Romei celor doi moștenitori ai săi Caius și Tiberius Gemellus. E evident o neînțelegere, întrucît informațiile lui Suetoniu în această privință arată limpe de că testamentul al cărui cuprins îl rezumă vorbea de *averea personală a împăratului*, pe care acesta o lăsa în părți egale celor două rude mai apropiate: *...heredes aequis partibus reliquit Gaium ex Germanico et Tiberium ex Druso nepotes substituitque in uicem* (Tib., 76).

Dacă urmașul lui August s-ar fi preocupat să rezolve în vreun fel problema succesiunii la tron, ar fi ales desigur o altă cale — singura legală —, asociind la cîrmuire pe urmașul ales și conferindu-i puterile știute: *imperium proconsulare* și *tribunica potestas*. Dacă n-a făcut-o, e pentru că — fidel opiniilor mărturisite la moartea lui August și, nu o dată, în timpul propriei domnii — înțelegea să lase rezolvarea acestei probleme Senatului, măcar în teorie singurul for autorizat să aleagă pe principii.

Am avut prilejul să menționez înainte fap tul că, pe lîngă explicațiile abundente din josul paginilor, lucrarea comportă un număr destul de mare de note complementare (p. 323 — 347), precum și nouă „excursuri” de cel mai înalt interes (p. 349 — 378). De asemenea, o culegere de texte grecești din feluriti autori, citați pentru comparație și pentru lămurirea unor obscurități de exprimare sau de gîndire. Nu lipsesc o „tablă analitică” (adevărat indice de materii) și un indice al expresiilor comentate în note, menite să ușureze consultarea unei lucrări în multe privințe remarcabilă.

D. M. Pippidi